

God in Nederland 1964-2024

Beste toehoorders,

God in Nederland gaat al langer mee dan ik! Iedere theoloog in de zaal vindt dat vanzelfsprekend. Maar als ik zeg “God in Nederland gaat al langer mee dan ik” bedoel ik nu vooral het onderzoek met die naam. In relatie tot zowel het een als het ander, is mijn beschouwing over dit thema bescheiden en sterfelijk. Daarbij geef ik ook nog de geruststelling dat mijn bijdrage zich beperkt tot de praktische toepasbaarheid van wetenschap en statistiek. In die zin is God in Nederland niet het onderwerp van mijn bijdrage. En dat is meteen de eerste reden om de vraag te stellen: “Gaan we van God in Nederland naar zin in Nederland?”

Waar ik iets over wil meegeven, is de relatie van de ontwikkeling van het vak geestelijke verzorging tot de trends die het onderzoek God in Nederland 1966-2024 ons laat zien. Ik sta hier dan ook als directeur van de vereniging van geestelijk verzorgers VGVZ, die de positionering en de belangen van haar 1600 leden behartigt. Daarbij is een blik op het levensbeschouwelijke landschap van Nederland essentieel en juist daarover leren we veel in het onderzoek dat vandaag centraal staat.

Komend jaar hoopt onze beroepsvereniging haar 55-jarig bestaan te vieren, dus God in Nederland gaat ook al langer mee dan de beroepsvereniging van geestelijk verzorgers. Toch weet ik zeker dat het 60-jarige onderzoek en het 55-jarige beroepsverband elkaar veel te vertellen hebben, omdat ze met elkaar meegegroeid zijn in hetzelfde veranderende levensbeschouwelijke landschap. Hoe beantwoorden we dan de vraag: “Gaan we van God in Nederland naar Zin in Nederland?”

Ik wil u graag meenemen langs scharniermomenten uit de **geschiedenis** van het vak geestelijke verzorging om ze te relateren aan het onderzoek. Vervolgens wil ik een schets geven van het **huidige gezicht** van de beroepsgroep en zien of daar een link te vinden is met de levensbeschouwelijke staat van Nederland. In een blik op de toekomst kan ik daarna alleen maar **scenario's** schetsen met hun onderbouwingen. Een oordeel geef ik niet, maar ik hoop wel effecten te kunnen benoemen van wat er speelt in kerkelijkheid en vakontwikkeling.

Op 2 april 1971 besloten de besturen van de verschillende verbanden van katholieke en protestantse ziekenhuispastores tot het oprichten van de Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen. De volkstelling van dat jaar laat een overweldigende christelijke meerderheid van meer dan 80% zien, vooral gevuld met bijna 40% rooms-katholieken en meer dan 30% Nederlands hervormden. Slechts 18,5% van de Nederlanders hoorde tot de categorie “geen godsdienst”. Geestelijke verzorging was naar de geest van de tijd een kerkelijke activiteit die zich emancipeerde tot een eigen vak

met competenties, rollen, een eigen domein maar nog steeds met een vanzelfsprekende kerkelijke bevoegdheid.

Maar de secularisatie was in volle gang. Toen in 1976 al verschillende humanistische geestelijk verzorgers lid waren geworden van de VGVZ, moest de vereniging een besluit nemen over de oprichting van een derde sector naast de twee christelijke. De humanistische collega's ondersteunden hun pleidooi voor de sector met een verwijzing naar de inmiddels 30% niet-religieuze Nederlanders, voor het gemak ervan uitgaande dat iedereen die niet kerkelijk was bij de humanistische sector hoorde. Humanistisch-verbondoprichter Jaap van Praag legde de VGVZ-ledenvergadering in 1977 inhoud en boodschap van het humanisme voor, waarna de sector een legitieme plek vond. Dat was nog vóór de tweede editie van God in Nederland.

Deze eerste stap buiten het christendom leidde al binnen een paar jaar tot de volgende grote vraag. Niet alleen laat God in Nederland ons de trend van secularisatie zien, ook toont het de ontwikkelingen van individualisering, de-institutionalisering en privatisering.

Helemaal in lijn daarmee verzocht al in oktober 1984 een achttal leden van de VGVZ het toenmalige bestuur 'een sector in te stellen voor geestelijk verzorgers die zonder binding met een (kerk)genootschap werkzaam zijn'. Men betoogde toen al 'dat steeds meer geestelijk verzorgers zijn aangesteld en/of werkzaam zijn zonder deze binding' en men bepleitte dat de vereniging voor hen ruimte zou scheppen. Met een beroep op het ontbreken van een bredere gemeenschap die hen zou legitimeren, wees het bestuur hun verzoek af. Dat is een interessant argument, dat momenteel weer op de tafel ligt van de commissie die de volgende versie van de beroepsstandaard geestelijk verzorger schrijft.

Die afwijzing door het bestuur van de VGVZ betekende voor de praktijk in de zorg niet heel veel. Want een groeiend aantal zorginstellingen wilde wel geestelijk verzorgers in dienst nemen maar niet met een institutionele zending. En omdat zij als werkgever eigen keuzes maakten, ontstond er een groeiend nieuw segment binnen de beroepsgroep. De kwestie rond geestelijke verzorging zonder zending was dus niet afgedaan, leerden ook de daaropvolgende twee decennia. De beroepspraktijk van geestelijk verzorgers zonder legitimerende gemeenschap groeide hard en zowel de praktijk van zorginstellingen als de beroepsgroep vond deze vorm van geestelijke verzorging steeds vanzelfsprekender.

Hier zien we hoe de trends van God in Nederland hand in hand gaan met de vormgeving van het vak, zij het met een vertraging in de ontwikkeling van geestelijke verzorging. Waar in de jaren '80 nog maar weinig meer dan de helft van de Nederlanders zich kerkelijk noemde, was het overgrote deel van de geestelijk verzorgers toen nog gebonden aan een kerk. Daar moet wel bij gezegd dat de cliënten en patiënten die zij bedienden en de bestuurders van zorginstellingen weer een iets ander beeld gaven, omdat die vooral te vinden waren in de hogere leeftijdscategorieën.

In de eerste jaren van deze eeuw kwam de vraag naar ongebonden geestelijke verzorging telkens terug, terwijl twee commissies belangrijke bijdragen leverden in de beeldvorming. Het leidde in 2011 tot de inrichting van de brede Regiegroep Toekomstig Bestel Geestelijke Verzorging. In april 2013 kwam het eindrapport uit van deze commissie Van Middelkoop die een nieuw bestel geestelijke verzorging introduceerde dat recht moest doen aan de levensbeschouwelijke binding van de geestelijk verzorger én aan de de-institutionalisering van de samenleving en van de beroepsgroep. Door de vaste overtuiging bij de beroepsgroep dat geestelijke verzorging op meer berust dan alleen bekwaamheid, moest er een vorm van levensbeschouwelijke bevoegdheid geïmplementeerd worden die de vele beroepsbeoefenaren zonder institutionele binding van een legitimatie kon voorzien. Zo moest worden voorkomen dat geestelijke verzorging zonder levensbeschouwelijke legitimatie een evenwaardig alternatief zou worden.

Hier zien we de gevolgen van drie belangrijke ontwikkelingen die God in Nederland ons voorhoudt:

1. Religieuze individualisering: cliënten, patiënten, werkgevers en andere betrokkenen bij geestelijke verzorging geven hun religie of zingeving zelf vorm en ontleen die nauwelijks meer aan een gemeenschap.
2. De-institutionalisering: werkgevers in de zorg wantrouwen soms geestelijk verzorgers als zij door hun institutionele binding twee loyaliteiten hebben. Een instituut wordt dan soms als een obstakel gezien voor situatie-ethiek of mensgerichtheid.
3. Privatisering: patiënten, cliënten, werkgevers en andere betrokkenen bij geestelijke verzorging hebben een diffuus beeld van levensbeschouwelijke stromingen. Ieder maakt immers zelf wel uit wat katholiek, protestant, orthodox, islamitisch, joods, boeddhistisch, hindoe of humanistisch is. Dat hangt voor velen nauwelijks meer samen met een collectieve inhoud of boodschap.

Aan deze trends komt de oplossing van de commissie Van Middelkoop tegemoet. Geestelijk verzorgers kunnen sinds 2015 ook gelegitimeerd worden door een toetsing van hun individuele levensbeschouwelijke competentie, een vorm van bevoegdheid die naast de zending door een levensbeschouwelijk instituut erkend wordt in zorginstellingen, bij de geestelijke verzorging thuis, in het onderwijs, bij bedrijven en bij de politie.

We kunnen daarmee het beeld compleet maken van een ontwikkeling van het vak van geestelijke verzorging in lijn met de trends uit de verschillende edities van God in Nederland. We zouden in de groeiende groep geestelijk verzorgers met een bevoegdheid maar zonder zending een parallel kunnen zien met de groep niet-kerkelijken uit het onderzoek, waar ze verdeeld zijn in ongebonden gelovigen, ongebonden spiritueel-gelovigen, ongebonden spirituelen en seculieren.

De actuele ledenadministratie van de VGVZ laat dan ook een opvallende verdeling zien in de verbondenheid die leden aangeven bij de 9 levensbeschouwelijke sectoren:

Protestants 560
Ongebonden 491
Humanistisch 339
Katholiek 317
Islamitisch 98
Boeddhistisch 82
Joods 30
Hindoe 25
Orthodox 20

Daarmee, beste mensen, zijn we gekomen bij de huidige stand van zaken en kunnen we de vraag van het begin terugpakken: “Gaan we van God in Nederland naar Zin in Nederland?” En natuurlijk merken we dat we die vraag niet simpelweg op die manier kunnen beantwoorden. We kunnen wel richtingen aangeven die we in de samenleving zien en in de geestelijke verzorging herkennen. En ja, zo kunnen we al zien, tot nu toe hebben het 60-jarige onderzoek en het 55-jarige beroepsverband redelijk hand in hand door de geschiedenis gewandeld.

“Gaan we van God in Nederland naar Zin in Nederland?” Nee, zo simpel is het niet. Zingeving is een gegeven, een antropologische constante. Tim Franssen omschrijft het prachtig in zijn prijswinnende filosofieboek van het jaar 2025 *Onze tijd*: “We worden op de wereld gezet zonder een duidelijke briefing van wat hier nu precies de bedoeling is”. Ziedaar de geboorte van zingeving als menselijke onderneming en van geestelijke verzorging als intermenselijke opgave. Zou dat dan toch het oudste beroep ter wereld zijn? Het is in ieder geval onmisbaar.

We zien dat geestelijke verzorging andere grafieken vertoont dan God in Nederland. De beroepsgroep groeit al decennia en ook de groeicurve groeit. Dat vraagt om een volgend onderzoek, waar ik dan maar meteen voor pleit: “Zin in Nederland”. Of nog beter misschien: “Zingevingsondersteuning in Nederland”. Dat zou niet alleen een mooi beeld geven van levensbeschouwing in ons land, maar ook van de kleur en vorm die geestelijke verzorging moet hebben om haar rol te vervullen als professionele begeleiding, hulpverlening en advisering bij zingeving en levensbeschouwing.

In zo’n onderzoek stel ik een aantal onderwerpen voor die toekomst bepalend zullen zijn:

1. Welke rol speelt een samenhangende inhoud in zingeving?
2. Heeft zingeving een boodschap nodig?
3. Welke rol speelt een gemeenschap in zingeving?
4. Wat betekent traditie?
5. Zetten trends door of buigen ze om?
6. Waar ligt de verantwoordelijkheid voor zingevingsondersteuning?

De vorm waarin geestelijke verzorging zich verder zal ontwikkelen, is mede afhankelijk van de antwoorden op deze vragen. En dat heeft te maken met de logica waarmee geestelijke verzorging gezien wordt als een verantwoordelijkheid van de samenleving en daarmee van de overheid. Het is ook de logica waarmee gemeenschapsgeld voor de inzet van geestelijk verzorgers ingezet mag worden.

Het rapport “Overheid, godsdienst en levensovertuiging” van de commissie onder leiding van Ernst Hirsch Ballin uit maart 1988 geeft advies aan de overheid inzake de criteria voor steunverlening aan kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag. De inzet van gemeenschapsmiddelen voor geestelijke verzorging wordt in dat rapport gekoppeld aan de steun aan genootschappen. De argumentatie is als volgt:

1. Burgers ontlelen hun levensbeschouwing aan een genootschap
2. In sommige gevallen is de toegang tot dat genootschap er niet: namelijk bij opname in een zorginstelling, bij detentie en bij dienst in de krijgsmacht.
3. In die gevallen biedt de overheid steunverlening aan afgevaardigden van genootschappen in de geestelijke verzorging.

Die logica ziet er bijna 40 jaar later, en 60 jaar na de eerste God in Nederland heel anders uit. Na God in Nederland 1964-2024 moeten we deze logica opnieuw bedenken.

Geloof en levensovertuiging is ook nu een centraal onderdeel van ons mens-zijn. Vrijheid van geloof en levensovertuiging is ook nu een grondrecht. Nederlanders hebben onverminderd behoefte aan betekenisgeving. Als eerder deze week het RIVM en Trimbos oproepen tot een verdiepte aandacht van de overheid voor mentale gezondheid, dan kunnen we niet om betekenis en zingeving heen. En in de beweging van Positieve Gezondheid, die breed omarmd is, speelt zingeving een centrale rol. Welke scenario's passen bij het nieuwe levensbeschouwelijke landschap welke logica volgen we dan? Ik noem een paar opties.

Het eerste scenario ziet er ongeveer zo uit:

1. Burgers hebben behoefte aan zingevingsondersteuning en betekenisgeving, als uiting van hun vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en als onderdeel van hun mentale gezondheid.
2. Burgers ontnemen zingevingsondersteuning aan levensbeschouwelijke genootschappen.
3. In die gevallen waarin de toegang tot levensbeschouwelijke genootschappen belemmerd is, biedt de overheid steunverlening aan afgevaardigden van genootschappen in de geestelijke verzorging.

Het voordeel van dit scenario is de overzichtelijkheid en mate van hanteerbaarheid. Godsdienst en levensovertuiging zijn te classificeren en voldoen aan de voorwaarden die de Europese Raad voor de Rechten van de Mens koppelt aan het grondwettelijke recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. In deze logica vullen de levensbeschouwelijke instituten ook de vormgeving van geestelijke verzorging in.

Het tweede scenario ziet er ongeveer zo uit:

1. Levensbeschouwelijke genootschappen bieden zingevingsondersteuning.
2. Zingeving en betekenisgeving is verregaand geprivatiseerd, geïndividualiseerd en gede-institutionaliseerd.
3. Voor burgers die hun levensbeschouwelijk genootschap missen als ze zijn opgenomen in een zorginstelling, gedetineerd zijn of in de krijgsmacht dienen, biedt de overheid steunverlening aan afgevaardigden van genootschappen in de geestelijke verzorging.

Als je deze redenering volgt, kun je zingevingszorg overlaten aan instituten, religieus of niet. Genootschappen zijn er verantwoordelijk voor, geven vorm aan geestelijke verzorging en voorzien in ondersteuning. Vormen van zingeving die buiten de instituten plaatsvinden, hebben dan geen eigen vorm van geestelijke verzorging.

Het derde scenario ziet er ongeveer zo uit:

1. Burgers hebben behoefte aan zingevingsondersteuning en betekenisgeving, als uiting van hun vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en als onderdeel van hun mentale gezondheid.
2. Zingevingsondersteuning is voor een klein deel van de bevolking verbonden met een levensbeschouwelijk genootschap maar meestal individueel ingevuld.
3. Voor iedereen die geen toegang tot of verbinding met een levensbeschouwelijk genootschap heeft, biedt de overheid steunverlening aan geestelijke verzorging.

In dit derde scenario volgen we een andere invulling van de oorspronkelijke redenering van de commissie Hirsch Ballin uit 1988. Uitgangspunt blijft het recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en de verantwoordelijkheid die de overheid draagt als het gaat om ondersteuning van geestelijke verzorging.

Alleen wordt dit nu gekoppeld aan de nieuwe werkelijkheid van de-institutionalisering. In het Nederland van de jaren '20 en later van deze eeuw, hebben burgers meestal geen loket beschikbaar voor hun zingevingsondersteuning. Instituten vervullen deze rol nauwelijks meer, terwijl de behoefte aan ondersteuning blijft.

In de vorige eeuw was het juist de situatie waarin het levensbeschouwelijk instituut ontbreekt, die de basis was voor de overheidsverantwoordelijkheid. Die situatie trof je toen nog vooral aan als je opgenomen was in een zorginstelling, als je gedetineerd was en als je in de krijgsmacht diende. Maar die situatie tref je nu in de samenleving als geheel aan. Het ontbreken van levensbeschouwelijke instituten is een maatschappelijke werkelijkheid, die maakt dat er een collectieve verantwoordelijkheid is om zingevingsondersteuning vorm te geven.

En we zien dat deze vorm van geestelijke verzorging al bestaat. Bij de politie werken geestelijk verzorgers al voor medewerkers die hun zingevingsondersteuning in de vorige eeuw misschien nog zouden zoeken in hun eigen levensbeschouwelijke genootschap, maar voor wie het nu vanzelfsprekender is geestelijke verzorging beschikbaar te hebben als onderdeel van hun voorzieningen in het kader van veilig en gezond werken.

In de Centra voor Levensvragen zijn geestelijk verzorgers beschikbaar voor mensen thuis. Ook in die thuissituatie zouden burgers in het verleden vooral terugvallen op hun levensbeschouwelijke genootschappen. Nu bestaan de verbindingen met die gemeenschappen nauwelijks meer en vinden we het normaal dat de regeling geestelijke verzorging thuis jaarlijks gemeenschapsmiddelen ter beschikking stelt voor zingevingsondersteuning.

Overigens betekenen deze ontwikkelingen niet dat de levensbeschouwelijke genootschappen het nakijken hebben. Ook zij leveren geestelijk verzorgers, ook zij zijn betrokken bij hun opleidingen en ook zij voorzien de geestelijk verzorgers van hun levensbeschouwelijke legitimatie. Maar nu in een divers landschap waarin al dan niet institutionele geestelijke verzorging, al dan niet thuis, vorm krijgt.

Gaan we van God in Nederland naar Zin in Nederland? In zekere zin ja, maar dan vooral in de beweging waarin zingevingsondersteuning de continue factor is, met of zonder god, met of zonder genootschap, en waarin zingeving onverminderd belangrijk blijft. Dank voor uw aandacht.